

Végh Attila

Az idő végén élünk. Nem kell sorolni az általános szellemi-környezeti-gazdasági-morális válság jeleit, mindenki tisztában van velük. A mai fiatalok állítólag nihilisták, nem érdekli őket semmi, egyre butábbak. De hogyan is érdekelhetné őket bármi, ha lépten-nyomon azzal szembesülnek: az emberiség rákos daganata a Földnek, fölélte annak erőforrásait, megmérgezte a levegőt, kiirtotta az őserdőket, és egyébként is hamarosan elpusztul. Az a csoda, hogy egyáltalán van még olyan fiatal, aki reménykedik valami jövőben. A nagy végítélet előtt azonban nem árt tudni, hogyan gondolkodtak a régiek arról, amibe mi talán belepusztulunk. Az ókor embere számára a világ kezdetén és végén ugyanaz az őselem hullámozott: a víz.

Ókeanosz, a létölelő

Nemrég a Stúdió K-ban szép Philoktétész-előadást láttam. A kezdőkép a következő volt. A színpadon mint szigeten áll egy isten. A színpadot csatorna övezi, benne víz csorog. Egyszer csak megjelenik egy papírhajó a csatorna vizén. Amikor a lélekvesztő az isten elé ér, az játékosan kiemeli a vízből. Philoktétész hajója kikötött a hős későbbi gyötrelmei színterén.

Ez a kép azt a régi görög elképzelést illusztrálta, hogy a lakható földet *Ókeanosz* határolja. *Ókeanosz* nem óceán, hanem édesvízű folyó, amely önmagába visszatérő (*aphorroosz*

). Hogy bennszülött görög találmány-e, vagy esetleg az egyiptomi és a mezopotámiai folyami civilizációk felől közelítette meg a görög gondolkodást, azt nem tudjuk.

[1]

„Majd a nagy Ókeanosz bő áradatát remekelte

legszélső peremére a szép és nagyszerű pajzsnak.”

A szövegrészlet Homérosz *Iliász*ából való (XVIII. 607–608., Devecseri Gábor fordításában); utolsó mozzanatát írja le Akhilleusz pajzsa elkészültének. Ez a pajzs mandala, azaz világmodell. Amikor a hős a harc hevében maga elé emeli a Héphaisztosz által készített harci eszközt, akkor a görög világ térképét tartja óvón maga elé. E térkép peremén az Ókeanosz „folyik” körbe. Az *Istenek születésében* Hésziodosz is körbefolyónak, nagynak, visszairamlónak és mélyörvényűnek nevezi Ókeanoszt, akinek minden tenger és folyó (még az alvilági

Sztüx

is) gyermeke. Belőle kel ki minden reggel a Nap:

„És első sugarát amidőn a mezőkre nyilazta

Héliosz, Ókeanosz szelid és mély áradatából

Lépve az égre – találkoztak csatatéren a hősök.”

(Homérosz: Iliász VII. 421–423.)[2]

A mitikus világkép azután lassan átadja helyét a tudományos gondolkodásnak. A Kr. e. 549 körül született milétoszi Hekataiosz, aki földrajzi kutatásait *Periodosz gész* (*Utazás a Föld körül*) címen teszi közzé, a mitikus hagyományt úgy próbálja racionalizálni, hogy világtérképén a földet kör alakúnak ábrázolja, amelyet Ókeanosz körfolyama ölel. Hérodotosz nyilván erre a munkára (és Anaximandroszéra) utal, amikor azt írja:

„Nevetek, amikor látom, hogy már sokan vannak, akik a földről térképet készítenek, de nincs köztük egy sem, aki azt értelmesen szerkesztené meg.”

A földrajzi fejlődés lassan leszámolt a kör alakú, Ókeanosz által határolt Föld modelljével, de Ókeanosz áttetszőbb alakja – és a víz mint filozófiai őselem – még sokáig tartja magát. (Képünkön Ókeanosz és felesége, Thétüsz látható egy római mozaikon.) Ez nem véletlen, mert hatalmas isten ő. Szüleitől, Uranosztól és Gaiától nemcsak hatalmat, de jóságos, békés természetet is örökölt. Hatalma nem merül ki abban, hogy óvón körülöleli a földet és a tengereket. Átvitt értelemben is ő a forrása azoknak az erőknek, amelyek a világot fenntartják.[3]

] Korábbi népszerűsége ellenére kultuszáról nem sokat tudunk. Platón – aki amúgy sem sokat ad a mitológiai tanokra, és aki a mítoszokat jobbára csak azért tartja követendőnek, hogy az ember ne fecsérleje idejét fölösleges dolgokra

[4] – a

Theaitétosz

ban már elvont entitásként értelmezi Ókeanosz alakját:

„Homérosz, így szólván: «istenek őset, Ókeanoszt, s Thétüszet, ki az anyjuk», azt mondta ki ezzel, hogy minden az áramlásból és a mozgásból sarjadt”. [5]

Ezzel életre kel az a metaforizáló mítoszkezelési attitűd, amelynek éteri fényében végül elsápadnak az istenek.

Az özönvíz hullámai

A víz azonban, amely mindennek szülője, marad. Ott hullámszik az idők végén is.

Anaximandrosz egyik legszebb mondata így hangzik:

„Ahonnan a dolgok keletkezésüket veszik, oda is kell, hogy elmúljanak, a szükségszerűség szerint; jóvátételt és büntetést kell ugyanis fizetniük igazságtalanságuk miatt, az idő rendje szerint.”

Ha a dolgok keletkezésüket a vízből veszik, akkor az idő rendje szerint a vízben kell lelniük halálukat. A halálosztó, nagy víz, az özönvíz képe számos nép mitikus hagyományában megjelenik. Zeusz szörnyű haragja gerjedt, amikor megtudta, hogy az emberiség micsoda bűnöket követ el. Úgy döntött, özönvízzel pusztítja el az emberek nemzedékét. Csak egy thesszáliai királyi pár, Pürrha és Deukalión éli túl a katasztrófát. Egy szekrényben kilenc nap és kilenc éjszaka hánykolódnak a világtengeren. Amikor végül partot érnek, áldozatot mutatnak be Zeusznak, és azt kérik, hadd népesedjen be a Föld megint. Zeusz utasítja őket, hogy az anya csontjait dobálják a fejük fölött hátra. Nem mások ezek, mint a föld kövei. Deukalión köveiből férfiak, Pürrha köveiből nők kelnek.

Az idők kezdetén születik Ókeanosz, az idők végén ott hullámszik az özönvíz. (Az idők vége után persze újabb kezdet jön, hiszen az archaikus időfelfogás nem eszkatologikus, hanem ciklikus.) A létezők így fizetnek jóvátételt és büntetést létezésük hübriszéért.

De ha már itt tartunk: vízszerű az is, ahogy a görög tragédiákban a sors végighullámszik a generációkon. Antigoné története nem érthető Oidipusz története nélkül. Hiszen Antigoné Oidipusz lánya. Amikor Oidipusz számára a sorshullámok elcsitulnak, és ő megleli végső nyughelyét az Eumeniszek kolónoszi ligetében, akkor kezdődik Antigoné tragédiája. Mi már egészen másképp, individuális szenvedéstörténetek mozaikjaként nézzük az egymással szervesen összefüggő tragédiákat.

Az örök áramlás tudata, a lét víz-jellegének felismerése bújik meg a mögött is, hogy a görögök

az *eugeneiát*, a jó születést az egyik legkiválóbb erénynek tartották. Hiszen ebben is a (jó) sors folyama hullámszik. (Az arisztokrácia valamit még hordozott ebből az ősi tudásból.) Mi, akik már partikuláris szinten éljük meg a dolgokat, már csak azt tekintjük erénynek, ha valaki a saját erejéből kaparja ki a gesztenyét, túrja ki magának azt, ami szerinte megilleti. Mi sem a létezők által kötelezően megfizetendő jóvátételről, sem a jótékony sorshullámokról nem tudunk semmit. (Az eredendő bűnösség tana előtt – amely talán még őriz valamit az anaximandroszi bölcsességből – szintúgy értetlenül állnak a mai vallásgyakorlók.)

A lét elsápad

Az áramlás és mozgás ideáltipikus eleme a víz. Arisztotelész, amikor a *Metafizikában* sorra veszi a *phüsz* *iologoi*, azaz a preszókratikus létbölcselek nézeteit, a milétoszi Thalészról azt írja, hogy ő *arkhé*ként, őselemként a vizet jelölte meg. Arisztotelész elmarasztalja Thalészt, de ennek az elmarasztalásnak az alapja saját projekciója: saját oksági tanát vetíti rá Thalész gondolkodására. Hogy Arisztotelész meghamisította a thalészi filozófiát, az csak a hermeneutika térnyerése óta köztudott. Hegel például még arról ír, hogy soha jobb forrást nem találhatunk a preszókratikus bölcselekhöz, mint Arisztotelész *Metafiziká*ját.
[6]

Sajnos Thalész írásaiból semmi nem maradt fenn. Sokak szerint nem is hagyott hátra írásos művet. Az a kevés, amit a vízzel mint arkhéval kapcsolatban nézeteiről tudhatunk, sem több, mint sejtés. Nietzsche ez nem akadályozta meg abban, hogy kijelentse: amikor Thalész azt mondja, minden víz, akkor az intuíció elsőbbségét nyilvánítja ki a tudománnyal szemben.[7] Thalész, mondja Nietzsche, a világ összhangját próbálja megfogalmazni szemléletes módon, olyan fogalmiságot szólaltatva meg, amelyre előtte nem volt példa. Thalész a létezők egységét próbálja körvonalazni, de – mivel a mi létfogalmunkhoz hasonló fogalmuk nem volt a korabeli görögöknek – kénytelen volt mondandóját kézzelfogható anyagba öltöztetni.

Parmenidész hasonlóképp viaskodott a fogalmakkal, mivel neki sem állt rendelkezésére ehhez

hasznos létfogalom. Parmenidész tankölteményének nyelve ezért sokak előtt sutának tűnik, pedig talán csak az a helyzet, hogy olyan meglátásainak próbált hangot adni, amilyenek korábban senkit nem kínoztak.

Az ontológia nyelvét majd Arisztotelész munkálja ki, ennek azonban ára van: a nyelv *organon* á, szerszámmá válik, a világnak pedig ezentúl az lesz a feladata, hogy megfeleljen annak, amit a szerszámmá vált logosz logikusnak tart. Minden, ami nem illik bele ebbe a nyelvhasználatba, a gondolkodás előtt meg nem állhat. Ami nem logikus, az nem létezhet.

A víz pedig – a mitológia Ókeanosza és özönvize, az ontológia arkhéja – egyre inkább veszít jelentőségéből. Ókeanosz a képzőművészetben még a római kor végén is vissza-visszatér, de e késői reminiscenciák már nem kelthetik életre a hatalmas istent, aki az óidőkben folyam-uroboroszként, a nemlétből kiemelte, határolta, őrizte és felügyelte a létezés birodalmát.

[1] „A babiloni elbeszélésekben és néhány egyiptomi változatban a föld az ősvizek közepén található, ott, ahol azok kiszáradtak, vagy ahol ő merült fel önerejéből. Egy ilyen képzet kialakulása nem meglepő Mezopotámiában, ahol a föld valóban a két folyó közötti mocsarakból alakult ki, vagy Egyiptomban, ahol a termékeny föld minden évben kiemelkedett a Nílusból, amikor visszavonult az áradás. A határtalan kiterjedésű ősvízből kiemelkedő földet továbbra is víz folyja körbe. Ez kézenfekvő – noha nem kétségtelenül bizonyos – magyarázattal szolgál az Ókeanosz görög koncepciójának kialakulására.” (G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield: *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz Kiadó, 1998, 43. o.)

[2] „Az Okeanos ágaiból kelnek ki Eos és Helios s nyugaton ismét beléje merülnek. Az Okeanoson van az elysiumi mező, földi paradicsom, az örök tavasz hazája, ahol az istenek egyes választottjai (pl. Rhadamantys) boldogan folytatják földi életüket.” (Csengery J.: *Homerosi világ*. Lam pel Róbert, 1903, 77. o.)

[3] Az Ókeanosz határolta világ képe erősen emlékeztet a *határ* görög fogalmára (*peirar*). A görögök a határt nem úgy képzelték el, ahogy mi. Számukra a határ nem olyasvalamit jelentett, ami elválasztja a létezőket egymástól, megakadályozva közeledést. Ők pozitív tartalmat adtak a

határnak: a peirar azt az elvet jelenti, amely a létezőket kiemeli a nemlétből, s határaikban tartva lenni engedi. Aminek nincs határa, az nem létezik. S ahogy a határtalanból kiemelkedett a határolt világ, úgy emelkedett ki a

khaosz

ból, a sötét ős-ásításból a létezőknek Ókeanosz gyűrűje által őrzött világa.

[4] A *Phaidrosz*ban Platón Szókratésze társa kérdésére, hogy ti. hisz-e a mítoszok igaz voltában, így felel: „Ha a mai 'bölcsek' módjára nem hinnék benne, nem keltenék feltűnést; és szofista szokás szerint elmondanám, hogy Boreasz szele sodorta le a közeli sziklákról a lányt, amint Pharmakeia nimfával játszott, és minthogy ilyen véget ért, azért mesélték róla, hogy Boreasz ragadta el innen vagy Arész szirtjéről – mert ez a szóbeszéd is járja, hogy onnan s nem innen ragadta el. Én azonban, Phaidrosz barátom, egyébként kellemes időtöltésnek gondolom az ilyesmit, csak éppen egy szörnyű okos, fáradhatatlan és nem túlságosan szerencsés ember foglalatosságának – s nem egyéb okból, csupán azért, mert aztán meg a hippokentaurosok alakját lesz kénytelen helyrehozni, utána a Khimairáét, majd felé özönlik a Gorgók és Pégaszoszok tömege, és egyéb lehetetlen, csodás teremtmények különös sokasága; s ha az ember nem hisz bennük, és mindegyiket valami természetes jelenségre próbálja visszavezetni, mintegy paraszti, józan ésszel élve, ugyancsak sok szabadidőre lesz szüksége!” (Platón: *Phaidrosz* 229 C–E)

[5] Platón: *Theaitétosz* 152 E

[6] „Arisztotelész a legértelmesebb forrás. Kifejezetten és alaposan tanulmányozta a régebbi filozófusokat, s főleg metafizikája elején (másutt is gyakran) sorjában, történetileg tárgyalta őket. Éppannyira filozófus, mint tudós; megbízhatunk benne. A görög filozófiára nézve nem tehetünk jobbat, mint hogy elővesszük metafizikája első könyvét.” (Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. Akadémiai Kiadó, 1958, I/142.o.)

[7] „Mikor Thalész azt mondja: «minden víz», ezzel az ember egyenesedik fel hirtelen a résztudományok féregszerű tapogatózásából és csúszás-mászásából, megsejtve a dolgok végső megoldását, és legyőzve e sejtés révén az alacsony ismeretszintek közönséges elfogódottságát.” (F. Nietzsche: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Európa Kiadó, 1988, 72.o.)